

A TELEPÜLÉSEK KÜLTERÜLETE

BECSEI JÓZSEF

OUTER AREAS OF SETTLEMENTS

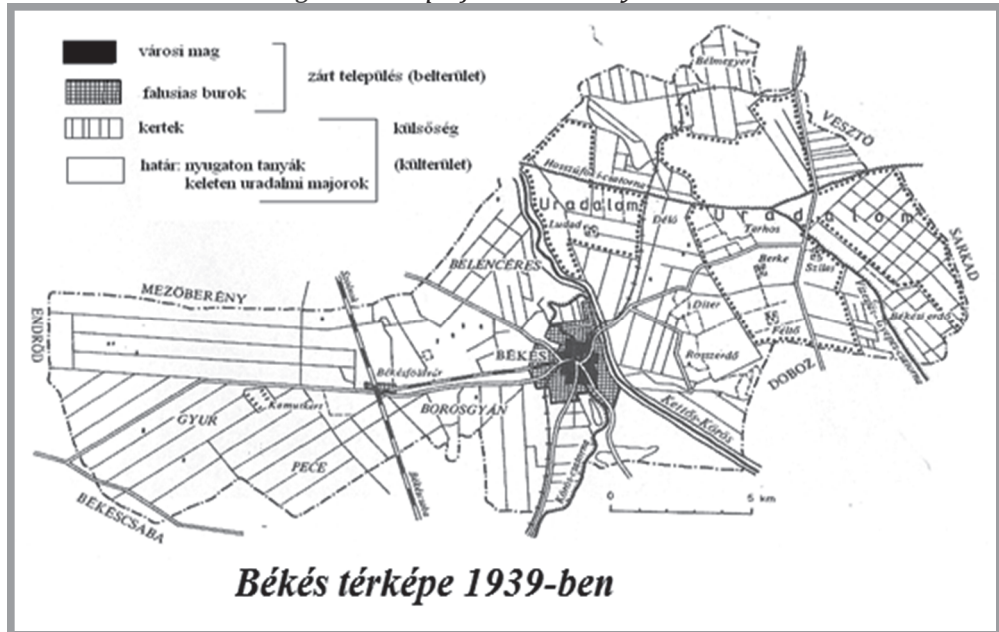
The territory of the settlement is designated by the borderline that divides the settlement into interior and outer area administratively. Both the outer area and the interior are specified by geography, dividing them into externalities or outskirts, and closed settlement. The outer area is an organic part of the settlement as well, giving home to diverse activities and facilities. The present paper is an analysis of two issues of the scattered farms in the Great Hungarian Plain. One is the image created by the spatial establishments, like land use: the structure of the land used – the appearance of roads, land plots etc., and also the buildings erected in the outskirts, including the most prominent ones: the scattered farms. Scattered farms can have several morphological looks: sporadic farms, streets of farms, rows of farms, clusters of farms etc. The other issue discussed is society living in the outskirts; the number and structure of the population in 1930. This was the year when the first census was made that provided a credible analysis of the above-mentioned issues of the scattered farms. This can be the database in comparison to which the changes of the subsequent decades can be analysed.

BEVEZETÉS

A külterület településföldrajzi vizsgálata esetén magából a fogalomból kell kiindulnunk. A köznyelvben a külterület a település külsősége, a határ, „kint a tanyán”, stb. A településföldrajz, de más tudományzakok is használják és megfogalmazzák a külterület mibenlétét. A külterület legáltalánosabban jogi kategória. A 321/2012. (XI. 16.) Kormányrendelet 1. § 6. pontja szerint: A külterület egy település közigazgatási területének belterületnek nem minősül, elsősorban mezőgazdasági, erdőművelési, vízgazdálkodási, vagy különleges (pl. bánya, vízmeder, hulladéktelep) célra szolgáló, vagy művelés alatt nem álló természetközeli része. A magyar nyelv értelmező szótára szerint: külterület főnév a város központjától távol eső, de még a város területéhez tartozó, rendszerint ritkábban beépített terület, városrész; kültelek (BÁRCZI - ORSZÁGH 2016).

A település kiterjedését, a hozzá tartozó területet a település határa jelöli ki. Ezen a területen helyezkedik el a földrajzi fogalom szerint, a zárt település, amely általában területileg megegyezik a belterület nagyságával. A bel- és a külterület is jogi kategória, az igazgatás (önkormányzat) által meghatározott terület, a kettő együtt jelenti a település területét. (1. ábra) Azonban számos esetben a zárt település és a belterület határa nem esik egybe, hol a zárt település nyúlik túl a belterület határán, hol fordított helyzet állhat elő.

1. ábra: Békés térképe 1939-ben
 Figure 1. Map of Békés county in 1939

Forrás: Becsei (1996).

1. A KÜLTERÜLET MORFOLÓGIAI ÉS TELEPÜLÉSI FORMÁI

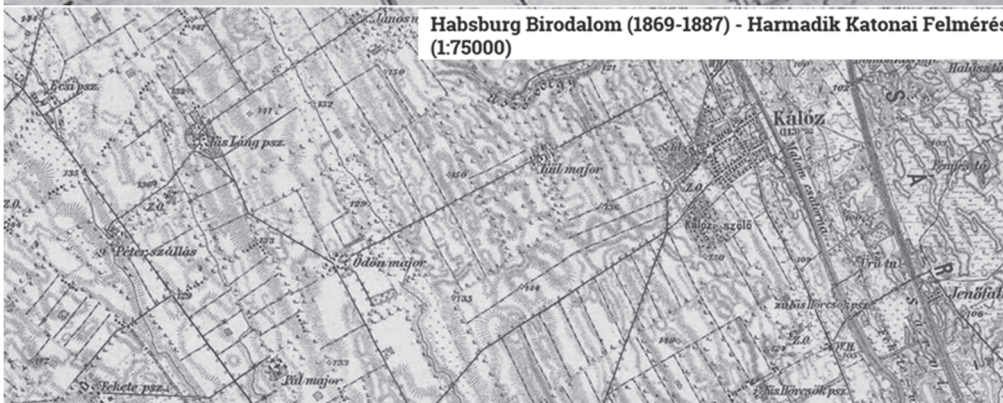
A külterület a település szerves része. Nagysága és funkciója a település történetének változásával együtt módosul. Ennek következtében a történelem során más és más tevékenységek kapcsolódtak a külterülethez, és jelentősen módosultak azok a létesítmények is, amelyek különböző időpontokban léteztek a határban. A magyarság történelmében jelentős különbségek jellemezték az egyes országrészeket. Ezek közül kiemelkedő az Alföld és a többi nagytáj külterületének, egyáltalán a településfejlődésnek, átalakulásnak a sajátossága. Az utolsó évszázadokban a legfontosabb különbség, hogy az Alföldön egy sajátos településforma, a tanyarendszer foglalta el a külterületet, míg az ország többi területén elsősorban, a tulajdonviszonyoknak megfelelően, a majorságok domináltak. Sőt, sajátos módon a Magyar Alföld mindkét határbeli településnek otthont adott (2. ábra). A külterületen élő népesség számát tekintve azonban a tanyai népesség dominanciája volt a jellemző.

2. ábra: Békés az 1941-es katonai felmérésen; keleten majorok, nyugton tanyák
 Figure 2. Békés in the military land survey of 1941; farms in the east, scattered farms in the west

Forrás: Magyarország katonai felmérése (1941)

3. ábra: Majorok Kálóz határában (Fejér megye, Abai kistérség)
 Figure 3. Farms in the outskirts of Kálóz (Fejér county, Aba micro-region)

Forrás: Harmadik Katonai Felmérés

A szakirodalomban azonban a külterületi települési formák közül csaknem kizárólag a tanya kapott (és kap ma is) megkülönböztetett helyet. Ennek egyik oka, hogy e század folyamán a tanyai élettel, a tanyarendszer fejlődésével, a tanyák mibenlétével stb. kapcsolatosan újabb és újabb tudományos és településfejlesztési kérdések merültek fel és kerülnek a figyelem középpontjába ma is, de különösen nem indokolt ma, amikor a városok növekedése következtében olyan ipartelepek, üdülési, kulturális és sportcentrumok stb. épültek a belterületeken kívül, amelyek területi terjeszkedését nem követte a közigazgatási elhatárolás. Így számos városunkban azok - bár a zárt település részei - mégis a külterületen helyezkednek el. Minden alföldi település fontos alkotó eleme a határ, amely ezen a tájon nemcsak a mezőgazdálkodás színtere, hanem egyben két települési forma: a tanya és a nagybirtokokon települt major hazája is volt.

A határ funkciójában tehát a mezőgazdálkodás különböző formáinak (növénytermesztés, állattenyésztés, szőlőművelés, mindenféle zöldség és gyümölcsstermesztés, az iparszerű baromfitartás, a fóliás zöldségtermesztés, gépjávitó üzem, stb.), valamint a fenti településformák területe is. Azonban a tanyarendszer virágkorában, a 18. század utolsó harmadától a 20. század elejéig, a gazdálkodás döntő szerkezetét a mezőgazdálkodás, a szántóföldi növénytermesztés és az állattartás határozta meg. A tanyai település, mint gazdasági tér, pedig a zárt településben lévő háztartással alkotott egy teljes települési egységet. Ennek következtében a határban lévő települési rész és a zárt település között sokoldalú és élénk kapcsolat működött, ami sokirányú közlekedésben is megnyilvánult.

A fenti funkciók működése, a település, valamint a határ természeti földrajzi adottságai kialakították és meghatározták a határ alaprajzát, morfológiai sajátosságait. Ezek a tulajdonságok azonban közel sem rendelkeznek a település életében olyan jelentőséggel, mint a zárt település morfológiai tulajdonságai. A határhasználat és a közlekedés korábbi állapotában azonban nem volt elhanyagolható a határ térbeli szerkezete. Az alföldi települések határának vizsgálata azt mutatja, hogy nagy általánosságban leírható funkcionális szerkezetre tagolódik, de a természeti földrajzi adottságok (árvízjárta térségek, ármentes térszín, homokhát, stb.), a birtokviszonyok és a határhasználat ugyan jelentős módosításokat eredményezett, de alaprajzilag mégis jelentős hasonlóságok, illetve azonosságok figyelhetők meg.

A határ (külterület) morfológiai sajátosságai közül két tényező mindenképpen kiemelésre érdemes: az egyik a zárt településbe vezető főbb utak futása, míg a másik a birtokszerkezet, amelyet a korábbi határhasználat és tulajdonosi viszonyok, valamint a természeti földrajzi (domborzati, vízrajzi) adottságok determináltak. A nagyobb és kisebb tanyás települések (Szeged, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Debrecen, Nyíregyháza, Tótkomlós, stb.) mindegyikében a település határának széle felől a zárt település felé mindenütt sugarasán futnak a fontosabb utak, amelyeket a határban a dűlőutak kötnek

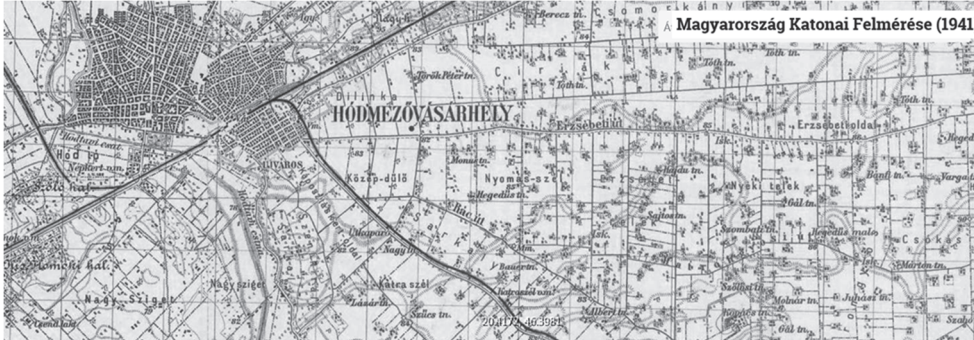
össze. A különböző tényezők együttes hatásának eredményeit kiválóan reprezentálja Hódmezővásárhely határának szerkezete és alaprajza. A határ déli oldala vízjárta terület, ahol a szántóművelés csak később indulhatott meg, míg a keleti oldal a löszhát területe, ahol a klasszikus alföldi tanyarendszer alakulhatott ki, formázva a fenti alaprajzi sajátosságokat.

Jelentős befolyásoló tényező volt a határhasználatra, ha valamely település határán folyó, patak, ér, vagy csak elhagyott folyómeder futott. A folyószabályozásokig és az árvíz-mentesítésekig az ármentes tér a mezőgazdaság színtere volt, jó talajadottságokkal, a jobbágyi földhasználat területei voltak ezek, ahol a tagosítás után mindenütt jelentős tanyarendszer alakult ki, míg a jobbágyfelszabadítás után a birtokrendezésekkor általában az árvízjárta területeken alakultak a földesúri majorságok. Az Alföldön korábban a határhasználatnak számos variánsa alakult ki, s így a tényezők különbözősége, de együttes hatása is a határ alaprajzának különböző formáit hozták létre.

A határalaprajzokat részben befolyásolta a kialakult tanyarendszer, részben maga is kénytelen volt igazodni egyrészt a birtokviszonyok, másrészt a határhasználat, a gazdálkodás milyensége és a környezeti adottságok által meghatározott, vagy csak befolyásolt állapotokhoz. Ennek eredményeként a tanyarendszeren belül is számos morfológiai, települési formáció született meg.

A tanyai települések számos formában jelennek meg az Alföldön. Közülük legelterjedtebb az un. *szórt, vagy szinguláris tanya*. Simkó Gyula „*egyres tanya*”-nak, vagy „*singuláris*” tanyának nevezte őket. Ennek a legtipikusabb példáit Hódmezővásárhely tanyái képviselik (4. ábra). A szórt tanyák esetében olyan nagyobb kiterjedésű munkahelyegységekről (10-20 kat. hold) van szó, amelyek egymással érintkeztek. A rajtuk helyet foglaló lakóhelységek e területből olyan kis részt (2-300 m²- ölt) foglaltak el, hogy térbeli zártság nem jöhetett létre. Ez az elnevezés azonban nem fejezi ki azt az összevisszaságot, amely az egymáshoz és az utakhoz való viszonyukban, helyzetükben uralkodik. Az elnevezés természetesen elsősorban a tanyának, mint építménynek a helyzetét fejezi ki. Ebben e formánál semmilyen rendszert felfedezni nem lehet, mert az egyik 50, a másik 70 vagy 100 méterre épült az úttól. Az egymástól való távolságuk pedig mindig a birtoktest nagyságától függött. Az, hogy milyen forma együttes hol alakult ki, az éppen a birtoklási viszonyokkal volt elsősorban összefüggésben. Minden típus esetében a munkahelyek egymással érintkeztek, és a lakóhelyek e munkahelyek valamelyik részén helyezkedtek el. Az osztályozás éppen ennek a két elemnek a zártsága alapján történik.

4. ábra: Szórt (szinguláris) tanyák Hódmezővásárhely határában
 Figure 4. Sporadic farms in the outskirts of Hódmezővásárhely

Forrás: Magyarország Katonai Felmérése (1941)

Sajátos forma a *tanyautca*, amelyeket elsősorban a szlovákok lakta dél-alföldi területeken (Békés megye) találjuk. Ezzel az elnevezéssel Mendöl Tibornál találkozunk először (MENDÖL 1928). Ő azonban ezt csak a Szarvas környéki tanyákra alkalmazta. Később Erdei Ferenc Tótkomlós környékét említi, mint a szarvasi tanyákhoz hasonló, de csak egy-két helyen előforduló elrendeződést (ERDEI 1942). A további vizsgálatok kimutatták (BECSEI 1983), hogy további területeken (Békéscsaba, Kondoros, stb.) is ezek jelentős formái a tanyai településeknek (5. ábra).

5. ábra: Tanyautcák Kondoros határában
 Figure 5. Streets of farms in the outskirts of Kondoros

Forrás: Magyarország Katonai Felmérése (1941)

A tanyautcák esetében nézzük meg a lakóhelyegységek által elfoglalt területnek a munkahelyhez való arányát, a tanyaépületeknek egymáshoz és az utakhoz való helyzetét. A földparcella területe általában itt már jóval kisebb volt, mint a szinguláris tanyák esetében. Tótkomlós környékén a kis terület mellett a

másik jellemzője, hogy inkább hossz tengelye irányában, mint szélességében nyúlt meg. Legtöbbször egyik dűlőtől a másikig terjedt, így hosszú és keskeny parcella volt egy-egy ember tulajdonában. Gádoros környékén, a komlósinál kisebb területűek voltak a parcellák, így szélességük annak ellenére sem volt jelentős, hogy két dűlő között két parcella helyezkedett el egymás végében. Ezeket egymástól a mezsgye választotta el. A földparcellák hosszabbik oldaluk mentén érintkeztek egymással. Mivel a földparcellák keskenyek voltak, így a tanyaépületek, a hozzájuk tartozó építményekkel együtt, olyan nagy kiterjedésűek voltak, mint ezen parcellák szélessége, s így azt teljesen elfoglalták. Így viszont a tanya egymáshoz viszonyított helyzetük alapján zárt sort alkottak. Ez az elrendezés a falusi házak zártságához hasonló. A különbség annyi, hogy a lakóhely a munkahelyre települt, s így a lakóegységek is, de a munkahelyegységek is közvetlenül érintkeztek egymással.

A tanyaoknak az utakhoz való helyzetében szintén szabályosság és zártság uralkodott. Ezek a zárt rendben levő tanyaházak ugyanis közvetlenül az út mellett helyezkedtek el, mégpedig az út mindkét oldalán, úgy, hogy a dűlőút közben mintegy utcának maradt ki. Ez az utca azonban mindkét végén az utat már zárt házsorok által nem kísért részében is folytatódott.

6. ábra: Sortanyák Tótkomlós határában
Figure 6. Rows of farms in the outskirts of Tótkomlós

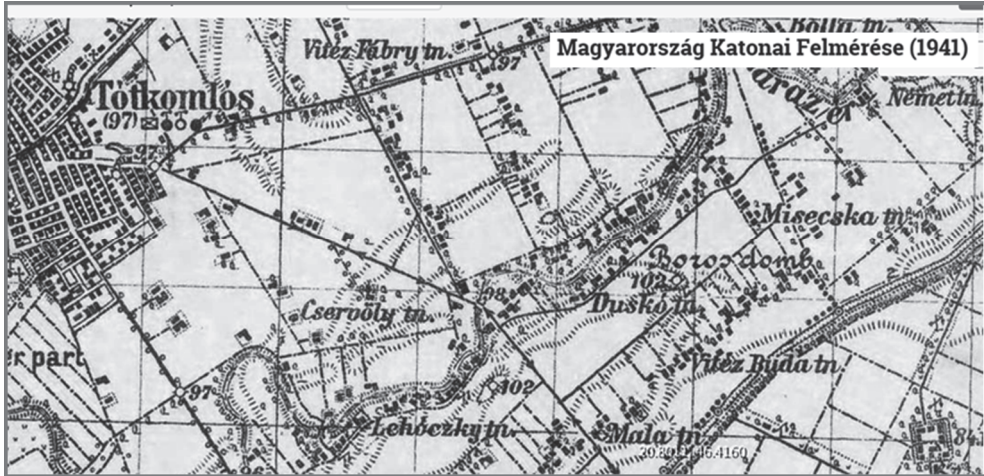

Forrás: Magyarország Katonai Felmérése (1941)

Jelmagyarázat: 1 = a szántó parcella középtáján húzódó sortanya 2 = a dűlő mellett húzódó sortanya (út menti tanya)

Jellemző tanyai településforma a sortanya, amelynek többféle típusa különíthető el. Az egyik a szántóföldi parcellák közepén húzódó forma, a másik az út menti sorok formájában települtek, s harmadikként említhetjük az elhagyott patakmedreket követő tanyasorokat. Tótkomlós hajdani tanyarendszere mindegyik formának otthont adott, de Szarvas, vagy Kondoros határában is több típus volt jelen (6-7. ábra).

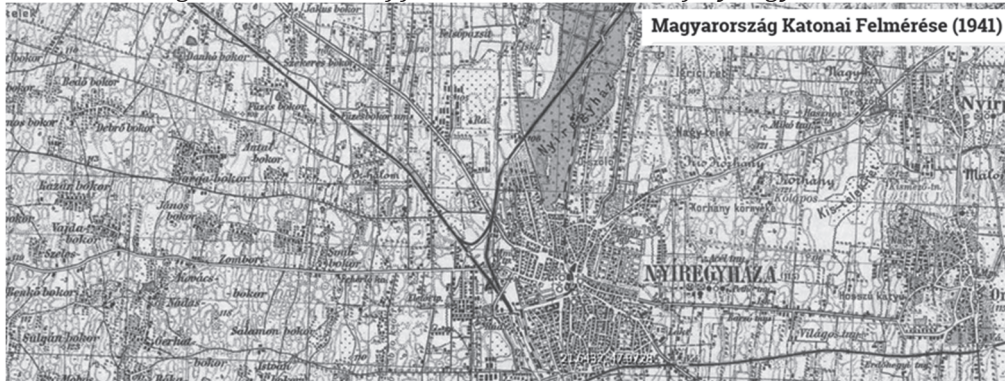
7. ábra: vízfolyás medrét (elhagyott) követő tanyasor Tótkomlós határán
 Figure 7. Rows of farms following the (former) bed of a river in the outskirts of
 Tótkomlós

Forrás: Magyarország Katonai Felmérése (1941)

Végül meg kell emlékeznünk a nyíregyházi *bokortanyákról*, amelyeket először Simkó Gyula írt le, s melyeket Frisnyák Sándor az alábbi módon jellemzett: „Az állattenyésztés dominanciája helyett a földműves kultúra kiterjesztésére és ezáltal egyfajta szerkezetátalakításra törekedtek. A Nyírség régióban hagyományos köles-, rozs- és búzatermelés mellett a bokortanyák övezetében megjelent és mind jelentősebbé vált a kukorica-, napraforgó-, burgonya-, dohány-, káposzta-, zöldség-, szőlő-, gyümölcs- és takarmánynövénytermelés. A struktúra-váltás alapozta meg a nyírségi homoki kultúra fejlődését, az őszi beérésű kultúrák termelésének dinamikus fejlődését. A szlovák parasztgazdák innovatív tevékenysége indította el azt a hosszan tartó folyamatot, amely révén Nyíregyházán és a hordalékkúp-síkság más területein is az extenzív állattenyésztést felváltotta a belterjesebb földművelés. Az istállózó állattartásra való áttérés és az állattenyésztés jelentőségének csökkenése miatt a bérelt legelőterületeket megvásárolták és ott is a szántógazdálkodásra tértek át, kialakítva a magányos (singuláris) tanyák övezetét. A szerkezetváltás, az intenzívebb szántó- és kertgazdálkodás az ideiglenes szállásokat az 1850-es évekre állandó lakhellyé és egyben üzemi központtá formálta át. A nyíregyházi szlovákok a tanyás település és gazdálkodás hazánkban egyedülálló típusát, az apró- vagy törpefalvakra emlékeztető bokortanyákat hozták létre (8. ábra). A bokortanyák, mint gazdasági-települési térszerkezeti egységek Nyíregyháza integrált részei” (FRISNYÁK 2003. p. 82).

8. ábra: Bokortanyák Nyíregyháza határán
 Figure 8. Clusters of farms in the outskirts of Nyíregyháza

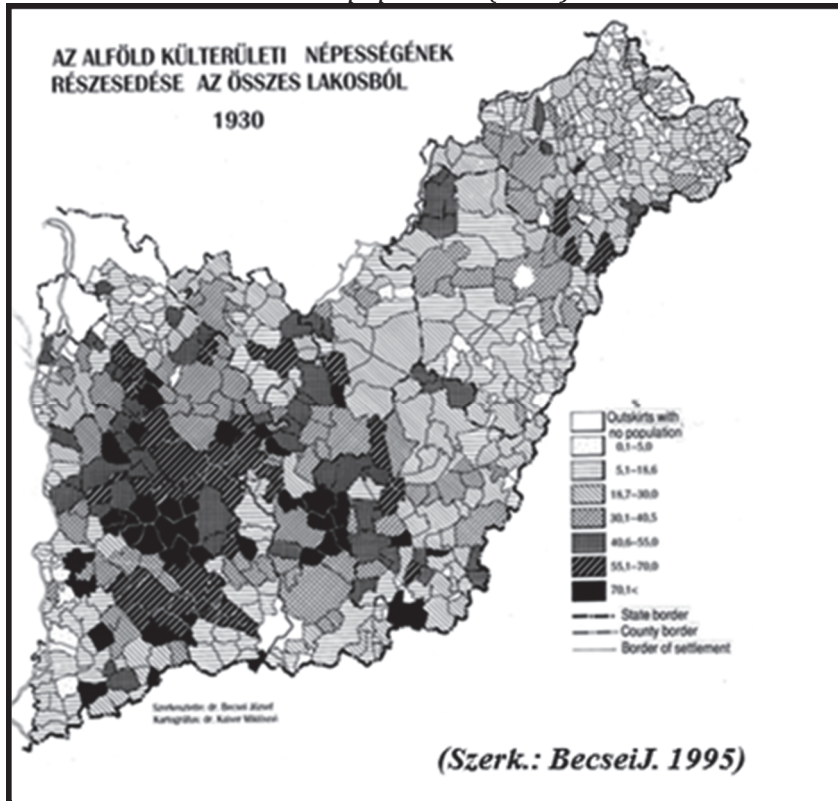
Forrás: Magyarország Katonai Felmérése (1941)

2. A KÜLTERÜLETI NÉPESSÉG SZÁMA ÉS TÁRSADALMI SZERKEZETE 1930-BAN

Az előzőekből következőleg a külterület ma meglévő legfontosabb sajátosságainak helyes értelmezéséhez a történelmi összehasonlítás eszközéhez kell nyúlnunk. Korábbi értekezéseimben is csak az Alföld külterületi településével, azon belül is elsősorban a tanyarendszerrel foglalkoztam, így a jelen vizsgálatot is erre a területre terjesztem ki. A külterület vizsgálata esetében először az 1930-as népszámlálás közölt olyan adekvát adatokat, amelyek kellő felvilágosítást nyújthatnak a tanyai települések néhány problémájáról. Ez az adatbázis lehet az alapja azoknak az összehasonlításoknak, amelyek a történelmi változások folyamán bekövetkeztek, s összegződnek a mai helyzetben. Öröndetes, hogy az utóbbi években egyre többen foglalkoztak külterületek kutatásával (BAJMÓCY 2001, BAJMÓCY – PÓCSI 2008, BAJMÓCY – BALOGH 2012, BAJMÓCY – MAKRA 2016, BAJMÓCY ET AL. 2018, BALOGH 2012/a, 2012/b, 2015, 2016, BALOGH – BAJMÓCY 2011, 2014/a, 2014/b, 2015, 2016, BECSEI 1993, MIKLE 2015, NAGY – DUDÁS 2016, VASÁRUS 2016).

A külterületek településviszonyainak elemzésekor a települési formák mellett vizsgálnunk kell azt a társadalmat, népességet is, amely ezeket a települési formákat létrehozta, valamint megteremti azokat a funkciókat, amelyek ezeken a területeken születtek meg, s éltették őket. Ennek a kérdésnek két aspektusát érintjük: az egyik a külterületen élő népesség száma (9. ábra), a másik ennek a népességnek a társadalmi tagolódása s ezek térbeli különbségeinek a bemutatása.

9. ábra: Az Alföld külterületi népességének részesedése az összes lakosból (1930)
 Figure 9. Share of outer area population of the Great Hungarian Plain from the total population (1930)

Forrás: Becsei (1995)

1930-ban az Alföld területén 3 255 410 fő élt, amelynek kerekén 30 %-a (977 348 fő) élt külterületen, többségük tanyákon (1. táblázat). A külterület településformái között meg kell különböztetnünk a nagybirtokok majorjait és a tanyai településformákat. Ha a cselédeket azonosítjuk azzal a népességcsoporttal, akik majorokban laktak, s ezt kivonjuk az összes külterületi lakos számából, úgy megközelítően megkapjuk a tanyán élők számát. A majorokban élő cselédek száma mintegy 190 000 fő volt, de a cselédek közül számosan nagygazdák szolgálatában álltak, s így tanyai lakók voltak, ezzel együtt a tanyákon lakók számát mintegy 750-800 000 főre tehetjük (ERDEI - CSETE - MÁRTON 1959).

1. táblázat: Az Alföld külterületi népessége 1930-ban
 Table 1. Population of the Great Hungarian Plain living in the outer areas (1930)

Megye	Külterületi népesség (fő)	Ebből keresők		Östermelő keresők száma (fő, ill. %-a)	Mezőgazdaság és kertészet				Cseléd és munkás		
		száma	%		Öndíló birtokos és bérlő				cseléd	munkás	összesen
					0-10 kh	10-50 kh	összesen				
Bács-Kiskun	212161	91080	42,9	82822 90,9	14719 16,2	7260 10,2	25243 27,7	10405 11,4	22218 24,4	32623 35,8	
Békés	158175	67972	43,0	58389 85,9	10190 15,0	4788 7,0	16673 24,5	12891 19,0	14532 21,4	37423 40,4	
Csongrád	156125	72350	46,3	64740 89,5	14570 20,1	7387 10,2	23882 33,0	6685 9,2	11911 16,5	18596 25,7	
Hajdú-Bihar	115652	46303	40,0	31448 67,9	2791 6,0	2596 5,6	6803 14,7	9869 21,3	8657 18,7	18526 40,0	
Pest	113260	37904	42,3	38292 79,9	5816 12,1	2953 6,2	9584 20,0	7455 15,6	12370 25,8	19825 41,4	
Szabolcs-Szatmár-B.	101546	38649	38,1	33370 86,3	2377 6,2	1293 3,3	4409 11,4	10556 27,3	13993 36,2	24549 63,5	
Szolnok	120465	50918	42,3	45552 89,5	6706 13,2	4521 8,9	12853 25,2	9574 18,8	11307 22,2	20881 41,0	
Alföld	977384	415176	42,5	354613 85,4	57169 13,8	32798 7,9	99447 24,0	67435 16,2	94988 22,9	162423 39,1	

Forrás: Becsei (1990)

Megjegyzés: A táblázat adatait a mai megyék területére számítottuk, mégpedig úgy, hogy Pest megye északi részét a gödöllői járással, a nyugati részét pedig a ráckevei járással zártuk, továbbá a tiszafüredi járás azon településeit, amelyek ma Szolnok megyéhez tartoznak, odaszámítottuk)

Az 1945-ös földosztást követően nőtt az Alföld egésze és benne a külterületi népesség száma is, úgy, hogy 1949-ben csaknem 1 millió (999 697) fő élt az Alföld külterületén. Miután az Alföld össznépességének a száma gyorsabban nőtt, mint a tanyai népességé, így a külterületi népesség aránya 29,2 %-ra csökkent. A földosztást követően a majorok lakói általában széttelepültek. Sokuk földhöz jutott, s erre építette fel a tanyáját, aminek következtében a tanyán lakók száma nőtt a majoriaké pedig jelentősen csökkent, sőt a legtöbb major meg is szűnt. Azonban számosan nem tanyát építettek, hanem a belterületre költöztek. Majd a meginduló nagyüzemi gazdaság megteremtésével párhuzamosan, valamint az új tanyapolitika eredményeként az 1960-as évektől kezdődően gyors csökkenésnek indult a tanyai népesség száma is.

Az Alföld külterületi népessége 1945 előtt alapvetően tehát két települési formában élt. A kérdés az, hogy milyen volt e társadalom belső strukturálódása, s az hogyan oszlott meg az egyes megyék között (10. ábra). Azt, hogy az 1945 előtti helyzethez viszonyítva 1945-től napjainkig gyökeres változások mentek végbe a társadalmi struktúra lényeges vonásaiban. Ehhez adatbázist az 1930-as népszámlálás külterületi adatai nyújtanak. Bár ekkor az adatfelvételek nem a társadalmi, az osztálytagozódás bemutatása céljából készültek, de az adatbontás struktúrája erre mégis jó lehetőséget biztosít. Az elemzéshez a foglalkozási viszonyok adatait tudjuk felhasználni. 1930-ban az ország népességéből a keresők részesedése 46,0 % volt. Az Alföldi népességének 42,5 %-a tartozott a keresők táborához így az alföldi keresők aránya 3,5 %-kal rosszabb volt az országos átlagnál. Továbbá, ha összehasonlítjuk az Alföld értékét a többi nagytájéval, látható, hogy az Alföld foglalja el az utolsó helyet.

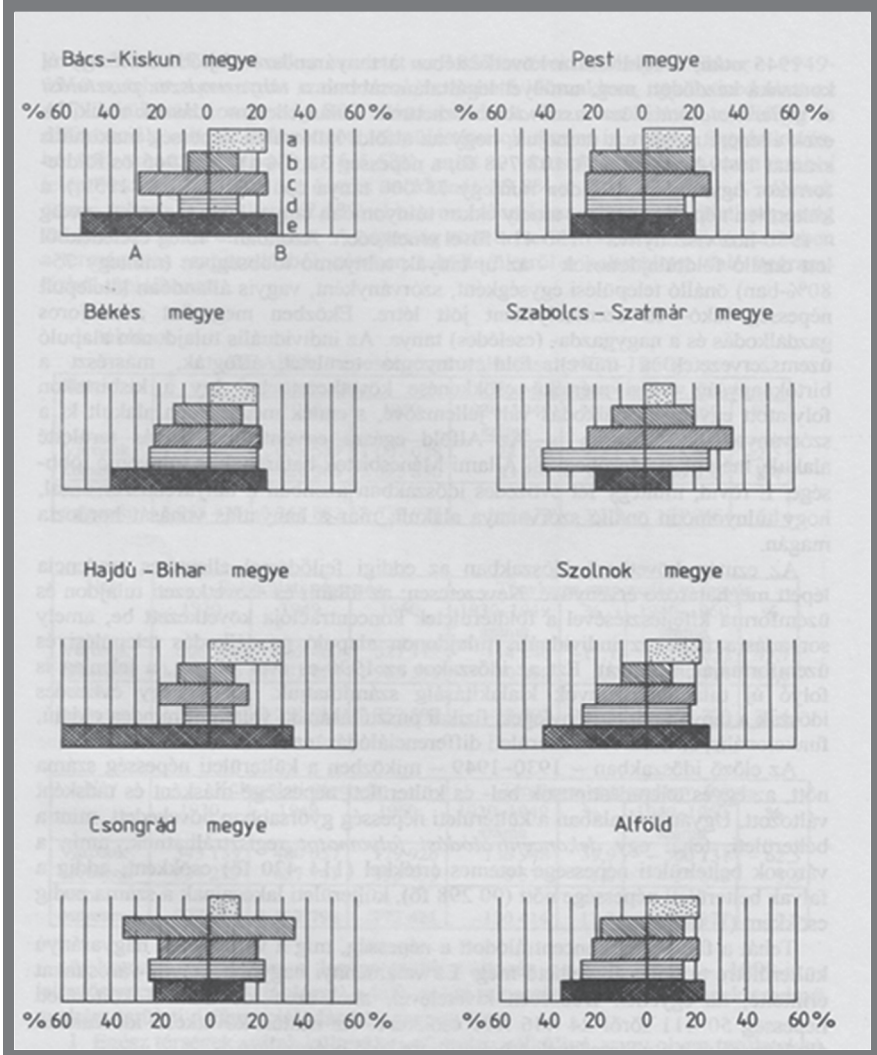
A foglalkoztatás tekintetben elég nagy szóródás jellemezte az alföldi megyéket. A Szabolcs-Szatmár megyei 38,1 %-os ráta az alföldi átlaghoz viszonyítva 4,4 %-os különbséget mutat. Ennek a kedvezőtlen foglalkoztatottsági helyzetnek az alapvető oka, hogy ebben a megyében a 0-14 évesek aránya (35,1 %) lényegesen magasabb volt, mint az alföldi (26,4 %), vagy az országos (27,5 %) átlag.

Az Alföld külterületi társadalmának túlnyomóan az őstermelés biztosított megélhetést. Ez az alföldön csaknem kizárólag a mezőgazdálkodást jelentette. Az alföldi megyék átlagában az őstermelő keresők aránya 85,4 % volt, vagyis ez a társadalmi struktúra szempontjából azt jelenti, hogy a parasztság volt a legfontosabb társadalmi csoport. A legmagasabb értéket (90,0 %) Bács-Kiskun megyében, a legalacsonyabbat (67,9 %) pedig Hajdú-Bihar megyében találhattuk. Az utóbbi alacsony érték magyarázható azzal, hogy abban Debrecen adata (43,0 %) is szerepel, ha kiemljük Debrecent, úgy ennek a megyének az értéke is felugrik 88,4 %-ra. Debrecen területén 1930-ban az iparforgalmi keresők száma (8 076) csaknem azonos volt az őstermelők számával (8 969). A Bács-Kiskun megyei magas érték pedig az iparosodottság alacsony szintjének köszönhető. Jellemzőként megemlítjük, hogy Kecskemét egész területére

számítva is az őstermelők aránya 55,9 %, a külterületi érték pedig 85,8 % volt. A legnagyobb külterületi társadalmi csoport rétegződésének alapját a gazdasági háttérben, a birtokmegoszlásban kereshetjük. Ez a társadalmi csoport, a mezőgazdaság és kertészet népessége az alábbi birtoknagysággal rendelkezőkhöz köthető: a 10 kh-on aluliak (13,8 %), a 10-50 kh-asok (7,9 %-ot), és az 50 kh-nál nagyobb birtokkal rendelkező (3,3 %) birtokosokhoz.

10. ábra: Az Alföld agrárnépessége 1930-ban.

Figure 10. Agricultural population of the Great Hungarian Plain in 1930

Forrás: Becsei (1990).

Jelmagyarázat: A= eltartottak, B= keresők, a= segítő családtag, b= a nem mezőgazdasági ágazatok, c= mezőgazdasági munkás, d= cseléd, e= önálló

Az alföldi külterületi társadalom még sem volt ilyen egyértelműen paraszt társadalom, amit mutat az, hogy a mezőgazdaság és kertészet önálló birtokosainak és bérlőinek az aránya az Alföldön 24,0 % volt. A mezőgazdálkodással foglalkozó társadalom belső strukturálódásában jelentős különbségek tapasztalhatók az egyes megyék között. Több csoport különíthető el. A két szélső helyzetet Csongrád és Szabolcs-Szatmár megye képviseli.

Csongrád megyében volt a legalacsonyabb a cselédek és mezőgazdasági munkások aránya, ellenben az önálló birtokosoknak és bérlőknek (33,0 %)i a részesedése itt volt a legmagasabb. a 100 kh-nál nagyobb birtokok aránya Csongrád megyében 37,0 %-ot ölelt fel; az 5-100 kh-as birtokok aránya Csongrádban 51,5 % volt (az alföldi átlag 46,0 % volt). Csongrád megyében a birtokviszonyok lehetővé tették a nagyobb létszámú paraszti társadalmi csoport létezését. Így a Csongrád megyei külterületi népesség tekinthető leginkább paraszti társadalomnak.

Lényegében a Csongrád megyei típust képviselte Bács-Kiskun megye is, ahol a birtokmegosztás szintén nagyobb paraszti társadalom létét tette lehetővé, de itt az egyes területek igen differenciált képet mutatnak. Amíg a mezővárosokban (11) a 100 kh-on felüli birtokok aránya 31,7 % volt, addig Kecskeméten 44,4 % (tehát magasabb, mint az alföldi átlag), Baján pedig 55,2 %. Mindebből következik az az eltérés is, ami Csongrád és Bács-Kiskun megyék között fennállott: nevezetesen, hogy Bács-Kiskunban az önálló birtokosok és bérlők aránya több mint 5 %-kal alacsonyabb volt, mint a szomszéd megyében, valamint az, hogy itt a cselédek és munkások aránya kereken 10 %-kal magasabb volt, mint Csongrádban.

Ezzel szemben Szabolcs-Szatmárban élt a legkevésbé paraszttársadalom. 1935-ben Szabolcs-Szatmár megyében a 100 kh-nál nagyobb birtokok aránya az összesből 49,9 %-ot foglalt el (az alföldi átlag 42,6 % volt). Az 5-100 kh-as birtokok aránya pedig 38,5 % volt. Továbbá Szabolcs-Szatmár megye külterületi keresői között az a különleges helyzet volt, hogy a mezőgazdaság önálló keresőinek a száma (4851 fő) nem haladta meg jelentősen az iparforgalom keresőinek (3523 fő) a számát, sőt a szatmári részen csaknem a duplája volt az utóbbi az előbbinek (637; 365). Szabolcs-Szatmárban az önálló birtokos és bérlők aránya az összes keresőből csupán 11,4 %-ot foglalt el. Viszont a cselédek (27,3 %) és a mezőgazdasági munkások (36,2 %) együttes aránya 63,5 %-ot jelentett. Ezt a kedvezőtlen helyzetet még tovább rontotta az a körülmény, hogy a külterületen élő összes eltartottnak 66,0 százalékát a mezőgazdasági cselédek és munkások tartották el. Összehasonlításként megemlíthetjük, hogy a megye egészében az eltartottnak csak 34,6 százalékát tartották el a cselédek és mezőgazdasági munkások.

Békés és Szolnok megye külön csoportba tartozik, ahol a paraszti társadalom arányát tekintve a két szélső helyzet között átmenetet képviselt: közel azonos volt a cselédek és a mezőgazdasági munkások aránya, s az ennek alapját képező

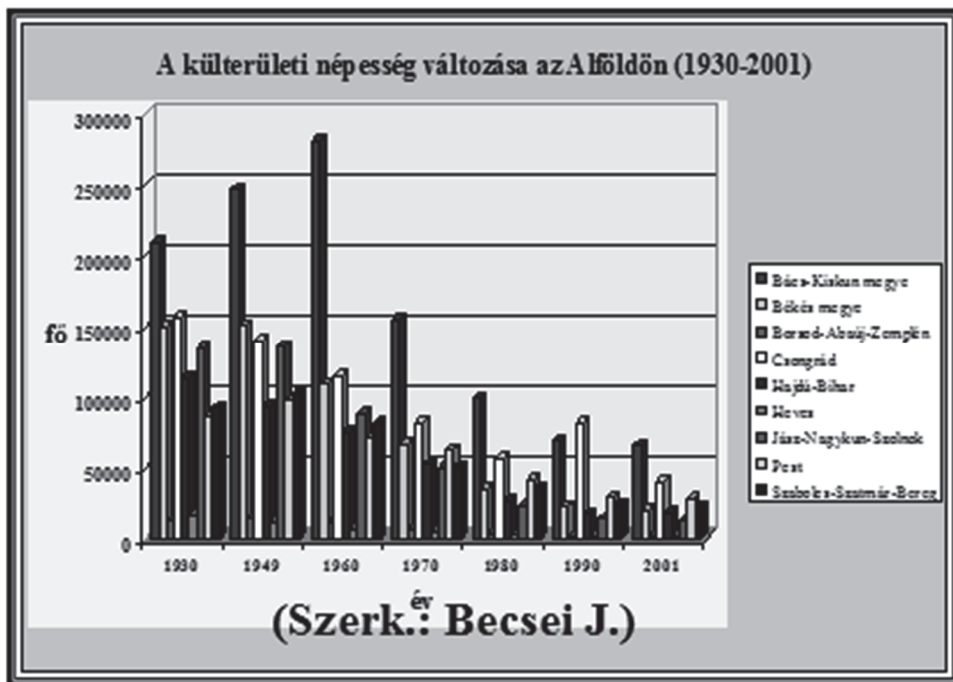
birtokmegoszlása is (a 100 kg-on felüli birtokok területének aránya Békésben 38 %, Szolnokban pedig 37,8% volt).

Hajdú-Bihar és Pest megye tartozik az ötödik csoportba. Közülük azonban a tipikusnak Pest megye tekinthető. Mindkét megyére jellemző, hogy viszonylag szűk a paraszti társadalmi réteg (14,7%, illetve 20%), de a legalacsonyabb őstermelői arány (67,9%, illetve 79,9%) mégis egy csoportba sorolja a két megyét. Ezért a két megye külterületi keresői között volt a legmagasabb az urbánus foglalkozásúak aránya. Amíg azonban a Debrecen nélkül számított Hajdú-Bihar megyei őstermelő külterületi átlag 87,8 %, addig Pest megye egész területén viszonylag egyenletes megoszlással találkozunk (kivévelt elsősorban Cegléd és Nagykőrös képeztek).

Összességében tehát az Alföld magas (85,4%) őstermelő foglalkozású népessége belső strukturálódása társadalmi csoportok szerint igen differenciált képet mutatott, amelynek területi megoszlása hasonlóan változatos képen jelent meg, attól függően, hogy az egyes megyék a gazdasági fejlődésben hol tartottak, illetve, hogy milyen struktúrájú volt a tulajdoni alap, amely a társadalmi strukturálódást meghatározta. Mindezt színezte az, hogy az adott területen milyen volt a népesség demográfiai összetétele, amely azonban szintén nem vonatkoztatható el a gazdasági háttértől.

Az elmondottakból azonban kitűnik az is, hogy az Alföld külterületi népessége, amelyről általánosan az a vélemény él, hogy az paraszttársadalom, csak részben és területenként differenciált mértékben sorolható a parasztság táborához, még akkor is így van ez, ha a külterületi foglalkoztatottak döntő többségének az élete a mezőgazdálkodáshoz kapcsolódott. Továbbá az is kétségtelen tény, bár statisztikai adatok hiányában ez pontosan nem állapítható meg, hogy a tanyasi népesség nagyobb hányada tartozott a paraszti társadalomhoz, mint általában a külterületi népesség. Továbbá az is megállapítható, hogy a második világháború előtt a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, valamint a termelési eszközökkel való rendelkezési jog egyértelműen meghatározta az emberek társadalmi hovatartozását, s e társadalom belső réteg és osztálystruktúrája határozott vonalakkal körülírható volt, mennyiségét a statisztika jól megfoghatta, s számszerűen leírhatta. Ugyancsak hasonló határozottsággal le lehetett írni a lakó- és munkahely alapján a különböző társadalmi csoportok térbeli megoszlását is, mert az élet ez a két alapvető megnyilvánulása általában nem, vagy csak keveseket érintően távolodott térben el egymástól. Ez a megállapítás különösen érvényes éppen a külterületi népesség lakó - és munkahelyére.

11. ábra: A külterületi népesség változása az Alföldön (1930-2001)
 Figure 11. Change of the population living in the outer areas in the Great Hungarian Plain (1930-2001)

Forrás: saját szerkesztés

Az 1945-ös földosztást követően a külterületi népesség társadalmi tagolódása még egyértelműbbé vált. A földosztás következtében megszűntek az uradalmi és nagygazda majorok, s a hozzájuk tartozó nagybirtokok. Számosan földhöz jutottak, akik így a kisbirtokosok számát növelték. Átkerültek a cselédek társadalmi csoportjából a paraszti társadalmi csoportba. Az újonnan földhöz jutottak körében nagyarányú tanyaépítési folyamat indult el. Így a külterületi társadalom települési formája is egysíkúvá vált. A parasztságon belül döntővé vált a kis és középparaszti réteg, településileg pedig az ennek megfelelő tanyatípusok.

Ebben a helyzetben fordulatot a mezőgazdaság kollektivizálása hozott (11. ábra). A korábbi paraszti társadalom lényegében megszűnt, települési formája, a tanya pedig a felszámolódás gyors útját járta. A társadalom strukturálódási hierarchiájának átrendeződését nagymértékű mennyiségi változások is kísérték, amelynek maradandó hatása kivételes erősséggel éppen a külterületi társadalmat érintette. Amíg ugyanis a strukturális és mennyiségi változások az utolsó egy-másfél évtizedben lelassultak (KLINGER 1982), addig a külterületi társadalomban ez tovább tartott.

ÖSSZEGZÉS

A település területét a határvonallal határoljuk le. Ezt a területet az igazgatás jogilag felosztja bel- és külterületre. A külterületet is és a belterületet is megnevezi a geográfia. Külsőség vagy határra és zárt településre bontja. A külterület is szerves része a településnek. Rajta különböző tevékenységek és létesítmények vannak jelen. A jelen dolgozatban az alföldi tanyarendszer két kérdését vizsgálom. Az egyik a térbeli képződmények, úgymint a határ használat által teremtett arculat. A használt tér szerkezete: az utak, a földparcellák megjelenése a határban, a külterületen keletkezett építmények, melyek közül legjelesebbek a tanyák. A tanyák többféle morfológiai formában jelennek meg: szórt tanyák, tanyautcák, sortanyák és bokortanyák. A másik kérdés, amiről szó esik: a külterületen lévő társadalom. A népesség számának és társadalmi struktúrájának 1930. évi állapota. Ez volt az az év, amikor az első olyan népszámlálás készült, amely a tanyák előbbi problémájáról hiteles képet ad. Ez lehet az alpbázis, amihez viszonyítva elemezhetjük a későbbi évtizedekben végbement változásokat.

IRODALOM

- BAJMÓCY P.** (2001): A tanyaközség útja a népesedési adatok tükrében. In.: Dúró A. (szerk.): Zákányszék földje és népe az ezredfordulón. Zákányszék, pp. 65-90.
- BAJMÓCY P. – PÓCSI G.** (2008): Somogy megyei majorságok településfejlesztési problémái. In.: Sitányi L. (szerk.): Terület- és vidékfejlesztési konferencia, Kaposvár, pp. 208-228.
- BAJMÓCY P. – BALOGH A.** (2012): Egykori majorok tipizálása Vas megyei példákön. Földrajzi Közlemények, 136. évf. 2. sz. pp. 165-181.
- BAJMÓCY P. – MAKRA ZS.** (2016): Központi-, egyéb belterületek és külterületek népesedési trendjei Magyarországon 1960-2011 között. Településföldrajzi Tanulmányok, Szombathely, V. évf. 2. sz. pp. 3-21.
- BAJMÓCY P. – MAKRA ZS. – TÓTH L.** (2018): A hazai külterületek átalakulása 1990 után. Településföldrajzi Tanulmányok, Szombathely, VII. évf. 1. sz. pp. 3-18.
- BALOGH A. - BAJMÓCY P.** (2011): Majorok a Nyugat-Dunántúlon Szombathely, Savaria University Press, Szombathely, 126 p.
- BALOGH A.** (2012): A külterületek településföldrajzi vonatkozásai. Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ Tudományos Közleményei 13. NyME Kiadó, Szombathely, pp. 127-138.
- BALOGH A.** (2012): A Nyugat-dunántúli régió külterületi településrészeinek földrajzi sajátosságai. In: Pál V. (szerk.): A társadalomföldrajz lokális és

- globális kérdései: tiszteletkötet Mészáros Rezső professzor 70. születésnapja alkalmából SZTE Természettudományi és Informatikai Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, pp. 134-145.
- BALOGH A. - BAJMÓCY P.** (2014): Elnéptelenedő külterületek. Településföldrajzi Tanulmányok, különszám, pp 59-69
- BALOGH A.** (2015): Aprófalvak és majorok: településföldrajzi hasonlóságok és különbségek. Településföldrajzi Tanulmányok IV. évf. 2. sz. pp. 24-43.
- BALOGH A.** (2016): Népeségvesztő külterületek eltérő társadalmi folyamatai Vas megyében Vasi Szemle 70. évf. 6. sz. pp. 735-744.
- BÁRCZI G. - ORSZÁGH L.** (1962: A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. kötet. Akadémiai Kiadó, Első kiadás: 1959–1962.
- BECSEI J.** (1983): Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, p 208.
- BECSEI J.** (1990): Az alföldi tanyarendszer változása. Tér és Társadalom, Pécs, pp. 342-375.
- BECSEI J.** (1993): Mezőhegyes településmorfológiai jellemzői. Földrajzi Értesítő XLII. évf. 1-4. füzet, pp. 193-223.
- BECSEI J.** (1996): Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza. In.: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 171-197.
- ERDEI F.** (1942): Magyar tanyák. Hasonmás Kiadás. Budapest, (1976). 260 p.
- ERDEI F. - CSETE L. - MÁRTOM J.** (1959): A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, p 416.
- FRISNYÁK S.** (2003): A szlovák telepések kultúrtájtát és gazdaságfejlesztő tevékenysége Nyíregyházán (18-19. század). In.: Frisnyák S. (szerk.): Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján. Nyíregyháza,
- KLINGER A.** (1982): Az osztály- és rétegszerkezet változásai. In.: Halai T. – Kolosi T. (szerk.): Társadalom, Szerkezet és Rétegződés. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, pp. 181-214.
- MENDÖL T.** (1928): Szarvas földrajza. Budapest, 72 p.
- MIKLE GY.** (2015): A majorok helyzetének változása Bábolna és Mezőhegyes példáján. Településföldrajzi Tanulmányok, IV. évf. 2. sz. Szombathely, pp. 44-55.
- NAGY G. - DUDÁS G.** (2016): Fél évszázaddal Mendöl után – a Békés megyei külterületek állapota. Településföldrajzi Tanulmányok, V. évf. 1. sz. Szombathely, pp. 108-122.
- SIMKÓ GY.** 1909: Nyíregyháza és tanyáinak települése. Földrajzi Közlemények, XXXVIII. K., 2. f. pp. 41-114.

VASÁRUS G. L. (2016): Szuburbanizáció külterületeken és egyéb belterületeken, Győr példáján. Településföldrajzi Tanulmányok, V. évf. 2. sz. Szombathely, pp. 22-37.

EGYÉB IRODALOM

Habsburg Birodalom (1869-1887) - Harmadik Katonai Felmérés) (1:75000).

Magyarország Katonai Felmérése (1941).

321/2012. (XI. 16.) Kormányrendelet 1. § 6. pont j321/2012. (XI. 16.)
Kormányrendelet a területszervezési eljárásról